

NIEUWE BEWEGINGEN IN DE EUROPESE CULTUUR*

George Steiner

De twee wereldoorlogen waren *Europese burgeroorlogen*. Andere continenten en beschavingen werden hierin betrokken. Maar ze ontstonden binnen de dynamiek van de Europese nationalistische rivaliteiten en de Europese ideologieën. De open oorlogvoering, de politieke en de raciale slachting, de deportatie en de hongersnood brachten naar schatting tussen 1914 en 1945 in Europa en West-Rusland zeventig miljoen mensen ter dood. Dit waren Europese sterfgevallen binnen de materiële en psychologische feiten van de Europese Geschiedenis.

De doctrines of de pseudodoctrines van het negentiende eeuwse en het vroeg twintigste eeuwse chauvinisme, van het marxisme-leninisme, van het fascisme en van het nationaal-socialisme waren, alweer, Europees. Hun verre wortels zouden, met name in het geval van het chiliaistisch bolchevisme en van de nationaal-socialistische jodenhaat, in de laat antieke en de middeleeuwse wereld kunnen liggen. Maar hun twintigste eeuwse realisatie, zowel de blauwdruk als de uitvoering, was de nachtmerrie en het produkt van het moderne Europa. Auschwitz en de Goelag, het systematische platbranden van de steden vanuit de lucht, zijn ontstaan binnen de politiek, de technologie en de woordenschat van de Europese cultuur.

Ik heb proberen aantonen dat er verbanden bestaan, ver voorbij de individuele en tijdelijke toevalligheid, tussen deze cultuur, zelfs op het ogenblik van haar hoogtepunt, en de programmering en de uitvoering van het onmenselijke. Belangrijke lijnen in de Europese hoogontwikkelde gelettertheid, de esthetica en het filosofische radicalisme of nihilisme hebben niet alleen bepaalde impulsen in de richting van de barbaarsheid onderschreven : ze maakten ook mogelijk dat de Europese ontvankelijkheid meer geneigd werd om voor de verzoeking van de ultieme wreedheid enerzijds en van de zelfmisleidende inertie anderzijds te bezwijken. Deze schaduw, die nu over het begrip cultuur zelf ligt, over de stelling die reeds ouder is dan Pericles, dat gelettertheid, een humanistische opvoeding en de schone kunsten het individu en zijn maatschappij humaniseren, maakt deel uit van Europa's duisternis.

Vragen naar gangbare en mogelijk nieuwe bewegingen in het Europese denken betekent eerst en vooral de vraag stellen naar de betrokkenheid van Europa ten aanzien van haar onmiddellijk verleden en ten aanzien van Amerika.

De economische, materiële wedergeboorte van Europa na 1945 is voor een zeer groot deel in gang gezet en ondersteund door de Amerikaanse generositeit,

— een bijzonder diepgaande generositeit, welke ook de strategische en omzichtige complicaties van bepaalde van haar motieven waren. Europa is materieel opgebloeid en liet ondertussen het essentiële van haar zelfverdediging aan de Verenigde Staten over. Nochtans hebben het Europese denken en zelfbewustzijn, nagenoeg sinds 1945, ruimschoots gefaald om met de Amerikaanse aanwezigheid vrede te nemen (een Raymond Aron was een befaamde uitzondering). Een groot deel van het Europese dagelijkse leven, van de Europese stedelijkheid, van de Europese massa-consumptie en de media is nu grondig veramerikaniseerd. Een partieel fictief 'Californië' spookt in de verbeelding, de manier van doen, en het taaleigen van de Europese jeugd, van Oporto tot Leningrad, van Stockholm tot Messina. Het beste van Amerika wordt echter niet gemakkelijk geëxporteerd. Het is een tweede- en derderangs-Amerika dat de Europese steden nu plaveit, en dat een eeuwenoud landschap met supermarkten en fast-foodstands vervuilt.

Hieraan beantwoordend is een soort zelfverachtend anti-americanisme ontstaan als een groeiende kracht (of zwakheid) in de Europese psychologie. Het is bijna het embleem geworden van een bepaalde vermoeide sociale elite en van de intelligentsia. Wat niet te zien is, is enige poging om door te denken, om de toestand van de Europese identiteit en spirituele produktie in wat gedurende bijna een halve eeuw een tijdperk van globale amerikanisering is geweest, eerlijk aan te pakken. De waarschijnlijkheid dat dit tijdperk nu daadwerkelijk zou kunnen wegebben, dat een hemisferisch of Stille Zuidzee-gerichte verandering in de Amerikaanse verbintenissen en belangen Europa aan haar eigen zorgen zou kunnen overlaten, maakt een analyse, een duidelijke kijk op de Amerikaans-Europese verhoudingen, zowel filosofisch als pragmatisch des te dringender.

De aanhoudende afwezigheid van zo'n visie — dit zou een eerder wrange aanblik in de spiegel met zich meebrengen — werkt ondermijnend. Europa's onvermogen om het tragische verleden onder de ogen te durven zien en om, niets ontziend, de nauwe banden tussen dit verleden en de teneur van het heden te onderzoeken, is zelfs nog erger. Het is niet alleen Oost- of West-Duitsland dat heeft geweigerd om openlijk, zonder moreel of intellectueel compromis, met het recente Europese record in folteringen en holocaust, in despotisme en massadestructie geconfronteerd te worden. Het betreft ook niet alleen Oostenrijk, hoewel de Oostenrijkse amnesie de kleverigste en meest flagrante is, die letterlijk de as van gisteren onder het tapijt heeft geveegd. Het is Europa in zijn geheel. De psychische en politieke manipulaties, waarbij het verval van de hoogstaande Europese cultuur en van de nalatenschap van de Verlichting in homicide bestialiteit werden vergeten of als bijkomstig beschouwd, omdat ze het object van vooral theoretische en politieke discussies werden, zijn schrikwekkend succesvol geweest. *Hitler, ne connais pas*, zoals Franse teenagers op de vraag van sociologen antwoordden.

Als reden hiervoor is aangevoerd dat zo een onderdrukking van een onverdraaglijke herinnering en inzicht noodzakelijk is, wanneer een individu of

een gemeenschap zijn levenskracht moet terugwinnen. Of dit zo is, valt te betwijfelen. Het is duidelijk dat de prijs voor zo een vlucht buitensporig is. De trivialiteit en het academisme, die zo veel van het hedendaagse Europese creatieve en filosofische gebeuren beheersen, zijn onafscheidelijk van een soort 'zwart gat' in het centrum. Minder dan vijftig jaar geleden werden tienduizenden mannen, vrouwen en kinderen gemarteld en voorbereid op een onbeschrijflijke dood, elke dag opnieuw, nog geen busrit ver van het avondlijke Mozartrecital te Munchen of de Kant-lezing in Weimar. Hier moet elke denkende en voelende Europeaan beginnen, wanneer hij enige eerlijke omgang met en een duidelijk inzicht in zijn eigen erfenis en toekomst zoekt. Bepaalde Europese denkers, schrijvers en kunstenaars streefden er inderdaad naar dit overstelpende probleem onder ogen te zien en er een begrijpelijke expressieve vorm aan te geven. Hun bestaan, in een cultuur van de tranquillizer, is niet gemakkelijk geweest. Dergelijke grote getuigen als Paul Celan en Primo Levi hebben de zelfmoord gekozen. Martin Heidegger bleef (verdond) stil.

Het is treffend dat veel van het langonderdrukte enigma van de Europese zelf-afslachting en genocide vandaag op onze deuren begint te hameren. De passionele controverse, die onder Duitse historici en denkers is losgebroken, over de ware relaties tussen de wereld van de dodenkampen en het Duitse nationaal-politieke verleden, tussen het hitlerisme enerzijds en het stalinisme anderzijds, is symptomatisch. Men zou heel voorzichtig willen zeggen dat vandaag bepaalde prioriteiten van bewustzijn in het Europese klimaat veranderen, dat er zich schokken van herkenning laten voelen. Een Amerikaanse terugtrekking uit Europese aangelegenheden zou, hier opnieuw, heilzaam kunnen zijn (hoewel dreigend op het politieke en strategische vlak). Het is het huis van haar eigen zijn, waar Europa orde moet scheppen.

De dominantie van Franse literair-intellectuele bewegingen in het Europese (en trans-Atlantische) vermogen tot discours gedurende de voorbije vier decennia, vond haar grond in de catastrofe van twee Europese oorlogen, van de Duitse bezetting van Frankrijk, en van de marxistisch-stalinistische uitdaging voor de overleving van de onderneming van de Europese middenklasse. Existentialisme, in de geest van Sartre, is een poging tot een afwisselende humanistische variant op Heideggers ontologie (*L'Être et le néant* is dan een gehumaniseerde en door Jaspers gepsychologiseerde uitgebreide voetnoot bij *Sein und Zeit*). Camus' stoïcisme blikte, ondanks het absurde, terug op de Europese oorlogvoering, op de concentratiekampen en op Kafka. De derrideaanse deconstructie is gefundeerd op Nietzsche, en meer precies op Heideggers lectuur van Nietzsche. Lacans versie van de psychoanalyse maakt aanspraak op een geprivilegieerde trouw aan Freud, precies zoals het anti-humanistisch materialisme van Althusser er aanspraak op maakt Marx uit de miskenning te bevrijden. Men kan deze verschillende en invloedrijke bewegingen ironisch beschouwen als een voortzetting van de Duitse bezetting van Parijs.

Andere geestesbewegingen en methodes hebben een meer inheemse

herkomst. Michelet is, misschien paradoxaal, de stichter van de *Annales*-school voor structureel en sociaal-anthropologisch historicisme. De structurele antropologie zelf is anderzijds het meest oecumenische geweest van wat Frankrijk heeft uitgevoerd. Na Mauss en Lévi-Strauss heeft deze antropologie op de structurele linguïstiek van Saussure en Jakobson teruggeblikt, en was er, ingewikkeld maar vruchtbaar, een wisselwerking met het grote Anglo-Amerikaanse nageslacht van de antropologie en ethnografie.

Een macabere opeenvolging van sterfgevallen en persoonlijke tegenslagen overviel het hoge mandariinaat van Parijs. Van de vruchtbare figuren blijft alleen Derrida actief (hoewel, in toenemende mate, zelfverloochenend). De methodologisch-retorische nalatenschap van deze verschillende figuren in Frankrijk oefent nu een hypnotische fascinatie uit op de epigonen in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Binnen Frankrijk nemen nu de doctrines en het taaleigen, vertegenwoordigd door het existentialisme, door Barthes, Foucault, Lacan en Althusser, af. Aan Duitse zijde heeft Habermas de machtsfilosofie, belichaamd in Sartre, Foucault en de deconstructionisten, aan een heftige, vernieuwende kritiek onderworpen. Habermas ziet in deze bewegingen de fataliteit van de heideggeriaanse erfenis en van haar solipsistische obsessies. Het is met een sociaal communautaristisch liberalisme, volgens Anglo-Amerikaanse normen, het is met een soort 'Atlantisch pragmatisme' van gedeeld discours, dat Habermas over de nieuwe pacten van het gezonde verstand zou onderhandelen.

Alles bij elkaar genomen is zo een reactie gezond. Maar de kritieken van de betekenis, de radicalisering van de klassieke bewustzijns- en maatschappijmodellen, het onderzoek naar 'grammatologieën' (eigenlijk gemaskeerde ontologieën) van zowel de individuele verbeelding als van de sociaal-tijdelijke instellingen, die door deze verbeelding worden geclassificeerd en waaraan zij beantwoordt, vertegenwoordigen een belangrijk moment in de Europese morele en intellectuele geschiedenis. Habermas' kritiek is humanaan en versterkend, maar filosofisch niet overtuigend. Het schibollet van het 'gedeelde discours', van de 'van aangezicht tot aangezicht communicatie' (hier valt Habermas' kritiek samen met de religieus-metafysische meditatie van Emmanuel Levinas, die vandaag over het hele continent zeer invloedrijk zijn) zal de aanwezigheid van Nietzsche, Heidegger of, naar men vermoedt, Foucault, niet verdrijven.

In zoverre algemene en journalistieke geschriften reiken, kan Englands lange, voortgezette weerstand tegen deze dominante stromingen en debatten — een weerstand, tot stand gekomen in naam van het beleedigde gezond verstand en van de akelige routines van het logisch-positivisme — als een deel van een veel grotere besnoeiing worden beschouwd. Het humanistische domein dat in Engeland geen beknopping, maar integendeel een creatieve extravagantie en een eersterangskwaliteit heeft gekend, is de muziek. Na de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw is er geen Engelse muziek geweest die de kwaliteit en de invloeden van de muziek van Britten, Tippett en zulke actuele meesters als Maxwell, Davies en Birtwhistle, heeft geëvenaard. Het verband tussen enerzijds de muzikale uitmuntendheid, zoals Engeland die kende sinds het einde

van de oorlog, en anderzijds de intellectuele en spirituele sfeer daarmee verbonden, is op om het even welk tijdstip of op welke plaats ook ongrijpbaar, — misschien onrechtstreeks aanwezig. Om het belang ervan te vatten hoeven we slechts naar de geschriften te kijken van Adorno — één van de waarlijk representatieve figuren in Europa's niet-ontbonden connecties met Amerika in de problematische fabriek van de Europese academische heropleving. Het is geloof ik meer dan plausibel dat in het innerlijke vermogen tot herkenning en genot (Barthes' *jouissance*) van de ontwikkelde, voelende Europese mannen en vrouwen van vandaag, de ontvankelijkheid en het begrijpen van de muziek focaal is. Zoals schaken — beide *zijn* verwant met elkaar, maar *hoe*? — vertegenwoordigt ook de muziek een briljant succesverhaal in het Engeland na 1945.

Een derde spil in het Europees zelfkritisch onderzoek en het performatieve experiment was en blijft de Italiaanse literatuur. In het buitenland veel te weinig gelezen (en veel te weinig in Italië zelf, indien de bewijzen hiervoor betrouwbaar zijn) hebben de romans van Gadda en van Sciascia, de poëzie van Ungaretti, Quasimodo en Montale zich bij het klassieke verhaal en de klassieke *mimesis* gevoegd, dit met fragmenten van nieuwe post-Joyceaanse en post-Kafkaeske wijzen van aanvoelen. Bovendien zijn in de actuele Italiaanse geschriften, films en zelfs muziek de waarheden van afslachting en burgeroorlog, van verbanning en terrorisme vitaal. Dit *verismo* ten aanzien van Europa's meest recente verleden geeft een speciale sombere glans aan de streng academische en zelfs filologische kritiek en geleerdheid van de twee beste lezers, die de Europese cultuur in het midden van de twintigste eeuw heeft voortgebracht. Ik verwijs naar Gianfranco Contini, wiens linguïstisch-kritische studies over de Franse en Italiaanse poëzie, gaande van de troubadours tot Valéry en Montale, een klassieke positie hebben verworven; en ik verwijs naar S. Timpanaro, die tegelijk een klassiek filoloog van de klasse van A.E. Housman is, en een marxistische ketter, die op een geïnspireerde manier Leopardi en Freud heeft gelezen. Meer in het algemeen zou ik durven veronderstellen dat in Noord-Italië de plaats van het gebeuren en de context van waarden en vormen, waarin de spanning tussen Amerikaanse en Europese idealen, tussen een stervend marxisme enerzijds en de aspiraties van een nieuwe sociale democratie anderzijds, het meest inventief zullen blijken te zijn. Het is in Milaan en Turijn dat het Europese genie ons het meest hoopvol treft.

Zo'n hoop verzacht de intense, bijna hallucinante kunst van Ingeborg Bachmann, van Peter Handke en Thomas Bernhard niet. Deze schrijvers, gemarginaliseerd door de leugenachtigheid van het Oostenrijkse leven, trachten in Europa's huidige economische carnaval aan de nauwelijks te dragen eisen tot herdenking en vergelding een wettige functie te geven — was de geur van geld ooit sterker, zowel in Londen als Frankfurt, in Brussel als Genève? Voor diegenen die zijn zwarte fabels van haat kunnen verteren, is Thomas Bernhard vandaag de meester-herdenker. Zijn proza is, met dat van Beckett, een proza van een 'na-woord'. Waarom, vraagt Bernhard, moeten de geboortegrond van

de dodenkampen en de makelaars van de krijgsmacht het recht krijgen om de toekomstige tijd te gebruiken ? Waarop Spanje, ooit Oostenrijks partner in het imperium van de Latijnse wereld en van het Europese christelijke centrum, zou antwoorden : omdat mirakels van wedergeboorte *gebeuren*, omdat talen en culturen, door veertig jaar fascisme en leugens geïnfecteerd, opnieuw de veerkracht kunnen vinden voor een morele en artistieke vitaliteit. Kijk naar ons.

Om het even welke samenvattende indeling zou de zaken verkeerd voorstellen. Het weglaten van de exacte en toegepaste wetenschappen in het ter sprake brengen van de intellectuele en vormende condities in de late jaren tachtig, is een evidente absurditeit. Om een duidelijk voorbeeld te geven : tot zeer onlangs ging het verval en de provincialisering van Engeland gepaard met zoiets als een wereldprimaatschap in bepaalde takken van de cosmologie, de moleculaire biologie en de biofysica. Bovendien is het 'Europa', waarnaar ik heb verwezen, per definitie een verminkte kunstgreep.

Er is geen en er kan geen betekenisvol concept van 'het Europese' bestaan zonder Weimar, Dresden, Warschau, Praag, Budapest en als belangrijkste, Leningrad. Het ijzeren gordijn mag dan wel opgedrongen en in stand gehouden zijn door super-machten buiten het Europese gebied, maar het zijn Europa's identiteit en toekomst die verzwakt zijn. Noodzakelijkerwijs zijn het dan de poëzie, het proza, de muziek en het filosofisch onderzoek uit het Oosten die het duidelijkst van onze schemertoestand getuigen. Een groot deel werd, ten minste door bewerking en vertaling, voor de Westerse lezer en het Westerse publiek toegankelijk gemaakt. Maar veel meer blijft clandestien en linguïstisch onbereikbaar. De beslissende vraag, die we onszelf moeten stellen, met betrekking tot de realiteit en de toekomst van de idee van Europa, heeft weinig te maken met de bureaucratie en de technocratische hebzucht van de Gemeenschappelijke Markt. Hierom gaat het : zullen de zeer recente (tactische ?) stappen in de richting van frisse lucht, van enige onderkenningen van waarheden in de binnenlandse Sovjet-politiek, op hun beurt een vrijere handel in ideeën en zich ontwikkelende verwachtingen tussen Oost- en West-Europa toelaten ? Zullen de eens zo cruciale hechte banden van wederzijds bewustzijn, die Wenen met Praag en Budapest verbonden, wat gold voor Parijs en Leningrad, hersticht worden ? Maar zelfs indien een nieuwe 'openheid' de overhand zou krijgen, is het helemaal niet zeker dat zulke banden kunnen hersteld worden op een continent, dat, door de uitroeiing van de Joden, zichzelf van de belangrijkste koeriers en antennes in het leven van de geest en van de kunsten heeft beroofd.

Het is zonder twijfel een banaliteit om de huidige teneur van de Europese intellectuele en esthetische trends (op zichzelf is dit reeds een lege term) als 'transitioneel' te omschrijven. Dit begrip heeft nochtans zijn toepassing. Het dilemma Europa-Amerika blijft onopgelost. Het moordende verleden van zowel de hecatomben van 1916-1917 als van 1940-1945 blijft, met het sprekende Duitse epitheton, 'onovermeesterd'. Het bankroet van het marxisme was een modulatie van een analytische methode en een messiaanse belofte naar een

pragmatische praktijk. Dit bankroet heeft een vacuum achtergelaten. De communistische druk was een stimulerende prikkel; het hielp heel veel veerkrachtige en vormende reacties in het naoorlogse Italië en Frankrijk provoceren. Nu verrot het lijk van de oude verheven dromen.

Velen zouden hetzelfde beweren over het Europese Christendom. Het koortsige materialisme — hier is 'immanentie' een exacter woord — van het Europese culturele klimaat, het nihilistische verjagen van de traditionele gebruiken, kunnen als manifeste signalen van het min of meer verwrongen einde van het geloof worden beschouwd. Wij komen na Feuerbach en Marx, na Nietzsche en Freud. De meeste sociologen zouden het hiermee eens zijn, evenals, en zelfs nog nadrukkelijker, de logisch-positivisten en een zeer grote meerderheid van wetenschappers en technologen.

Ik vraag het me af. Indien toekomstige historici van het intellect en van de literatuur, wanneer ze het Europa van het midden van de twintigste eeuw naar waarde willen schatten, proberen aanduiden waarin de continuïteit van de intensiteit en de kwaliteit van het aangevoelde expressieve leven bestond, zullen ze ontdekken dat de religieuze interferentie, zowel uitdrukkelijk als verinnerlijkt, eminent is geweest. De dichters die zullen blijven, zoals Rilke, Pasternak, Mandelstam, Akhmatova, Char, T.S. Eliot, Montale en Celan zijn in constante dialoog met het metafysische, precies op het punt waar de dialoog met God wordt bereikt. De druk van Gods afwezigheid, — die afwezigheid is hier een spottende volheid — bezielt de werken van Beckett. Nu reeds is het helemaal duidelijk dat zowel Heidegger als Wittgenstein naar een cruciale afgrenzing tussen het immanente en het transcendente hebben gewerkt. Derrida's postulaat dat de door de deconstructie fundamenteel betwijfelde intelligibliteit van de semantische tekens door de veronderstelling van een 'reële aanwezigheid' is verzekerd, is een stuk negatieve theologie in de meest eisende zin.

Maar de theologie, gebracht tijdens de periode van de Europese tragedie, is veel meer dan negatief. Het zijn de theologen die samen met bepaalde existentialistische denkers en kunstenaars, het *mysterium tremendum* van de onbeheerste slachting, hetzij in de loopgraven, in de platgebrande steden, hetzij in de dodenkampen, binnen de grenzen van de intelligibliteit hebben proberen te situeren. Het zijn de *Theological Explorations* en *Themes in Theology* van de filosofische theoloog van Cambridge en Aberdeen Donald MacKinnon, die het diepst de humane, spirituele betekenis hebben bereikt, van wat hij de 'sombere luister en grootsheid' van het project en de nalatenschap van het Leninisme noemt. Een schets, hoe kort ook, van wat in Europa is gedacht en geschreven, die bijvoorbeeld Henri de Lubac, Karl Rahner en Urs von Balthasar zou weglaten, zou een grote vervorming betekenen. Indien me gevraagd werd de meest scherpzinnige onderzoeker te noemen naar de leer der betekenissen, naar de *auctoritas* of de verborgenheid van de traditie en de textualiteit in de na-oorlogse Europese cultuur, zou ik Roland Barthes niet als eerste kiezen, maar wel Karl Barth.

De vitaliteit van het religieuze in onze poëzie, het duidelijk onderscheiden

theologische element in het Europese *genius loci* van vandaag (ook hier is het Anglicisme de sombere bedeesde gast op het banket) brengt niet noodzakelijkerwijze een echte religieuze heropleving met zich mee. Misschien blijven de kerken leeg, en misschien wordt de kloof tussen erkende geschriften en religieuze gevoelens steeds groter. Misschien zou het Christendom, in de geest van Athene en Jeruzalem, van Rome en de Reformatie, niet tijdig kunnen verrijzen om de opmars van het Islamitische fundamentalisme het hoofd te bieden, of, om op een effectieve manier met de woekering van pseudo-religies, van de infantiele culturen en van het bijgeloof van Oost tot West geconfronteerd te worden. 'Scientology', astrologie, transcendente meditatie en psychoanalyse zouden wel eens het saterkoor kunnen vormen, dat het stoffelijk overschot van de dode God parodisch ten grave draagt.

De mogelijkheid van een omkering kan nochtans niet worden uitgesloten. Malraux' voorspelling dat het komende tijdperk voor de mens religieus zal zijn of niet zal zijn, zou juist kunnen blijken te zijn. In elke blik op de huidige en naderende atmosfeer van discours en sentiment in Europa, is de levenskracht van het religieuze de meest intrigerende (ernstig intrigerende) van alle onbekenden.

Opmerkelijke verjaardagen zijn actueel. 1988 kende de vieringen van de negenhonderdste verjaardag van de universiteit van Bologna. Wanneer men de beproevingen, die deze lumineuze stad, door despotisme en ruïne, van de Middeleeuwen tot 1944-45 heeft doorstaan, beschouwt, fascineert ons de gewaarwording van obstinatie in uitmuntendheid, van vruchtbaarheid van de herdenking ondanks de herhaalde verwoestingen. In juli 1989 maakten ontelbaar veel mannen en vrouwen een pelgrimstocht naar de Place de la Bastille om, wat Charles James Fox de grootste dag in de geschiedenis van de mensheid noemde, te herdenken. Deze herdenkingen van zowel standvastigheid als revolutie zouden Europa moeten herinneren aan de wenken voor haar bijzondere verantwoordelijkheden voor wat op deze planeet tegelijk pre-eminent en ten zeerste fataal is geweest.

Beantwoordend aan de terreur in 1916 en aan het verval in moordery van de Europese en Russische beschaving, schreef Akhmatova : "Als antwoord verborg ik mijn gezicht in mijn handen .../ maar tranen en excuses begonnen met te ontbreken". Indien Europa met deze eeuw en met zijn mogelijkheden in het reine wil komen, klinkt deze houding maar rechtvaardig.

(vertaling Sabine Gilleman)

Noot

*Deze tekst verscheen reeds in *The Times Literary Supplement* (1.1.1988) en werd op een paar punten geactualiseerd.